

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2024

Redactie:

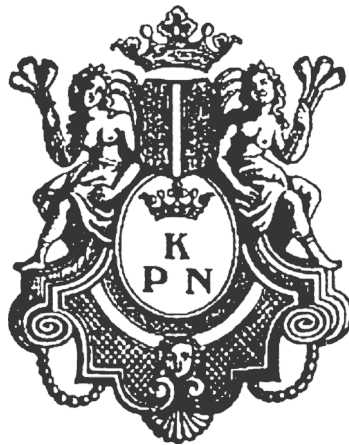
Ewout Korpershoek
Bert van der Lingen

Jaarboek PKN

Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

2024

Redactie: Ewout Korpershoek en Bert van der Lingen

Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Ewout Korpershoek en Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Rikken Print - Nijmegen

Voorzijde omslag: Pijp met de wapenschilden van de steden Amsterdam en Rotterdam en het portret van Willem III. Datering 1863-1870. Collectie Museum Rotterdam Inventarisnummer 14021. Zie artikel p. 110.

Achterzijde omslag: Uithangbord van de Firma Jan van Baalen, werkzaam 1825-1869/1899. Datering circa 1849-1899. Lengte 86,5 cm, hoogte 100 cm. Museum Gouda, collectienr. 1123. Zie artikel p. 139.

ISBN 978-90-830114-5-5

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	5
Pijpen van Adrianus Fransz. en Frans Simon Sparnaaij uit een stort aan de Kattensingel in Gouda en losse vondsten Ruud Stam, Freek Mayenburg en Aad Kleijweg	7
Een oude verzameling tabakspijpen uit 1860-1890 en de meterpijp overtroffen Bert van der Lingen	43
De economische ontwikkeling van de pijpennijverheid in de tweede helft van de 19e eeuw in Gouda. Een andere oriëntatie Ruud Stam	61
Vergunningen voor uithangborden verleend aan Goudse pijpenmakers en de uithangborden van pijpenmakers in Museum Gouda Bert van der Lingen	137
Het merkwaardige verhaal van een zeldzame Franse figurale pijp die op Canadese bodem is gevonden: Fiolet, Courtois en de Eerste Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog Christian Roy	169
Drie onbekende manchetspijpen van Gambier Arthur van Esveld	191
Pijpenrekken van de firma Tichelaar in Makkum, circa 1890-1950 Henk van Assema	197

Voorwoord

Voor u ligt het twaalfde, fraai geïllustreerde, **Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen 2024** met een zevental interessante artikelen over uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van de tabakspijp.

Dit jaarboek is vrijwel geheel georiënteerd op de negentiende eeuw, een tot op heden wat onderbelichte periode in het onderzoek naar de geschiedenis van de kleipijp. Daarnaast worden aanverwante voorwerpen als pijpenrekken en uithangborden van Goudse pijpenmakers besproken.

In het vorige jaarboek hebben we een uitgebreid artikel gepubliceerd van **Ruud Stam** over de economische ontwikkeling van de Goudse pijpennijverheid in de periode vanaf het vertrek van de Fransen tot aan het midden van de negentiende eeuw. In het jaarboek 2024 is het vervolg op dit artikel gepubliceerd: **De economische ontwikkeling van de pijpennijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw in Gouda**. In deze periode nam een deel van de bedrijven in omvang fors toe. De vraag hoe dat gekomen is staat in dit artikel centraal. Een aantal factoren worden benoemd waardoor deze verandering gerealiseerd is. Met dit tweede artikel ontstaat een fraai overzicht van de pijpennijverheid in de negentiende eeuw, een onderwerp dat niet eerder zo diepgaand was belicht.

Eveneens van de hand van **Ruud Stam**, in samenwerking met **Freek Mayenburg** en **Aad Kleijweg**, verscheen het artikel **Pijpen van Adrianus Fransz. en Frans Simon Sparnaaij uit een stort aan de Kattensingel in Gouda en losse vondsten**, dat een overzicht geeft van de historie van de firma Sparnaaij en de producten die in de tweede helft van de negentiende eeuw werden vervaardigd voor lokaal gebruik en de export.

Bert van der Lingen schreef een artikel over **een oude verzameling complete tabakspijpen uit 1860-1890** die werd aangeboden voor onderzoek, waaronder **de langste tot op heden bekende kleipijp** met een lengte van 113 cm die het record breekt van de bekende 'meterpijp'. **Bert van der Lingen** schreef ook het artikel **Vergunningen voor uithangborden verleend aan Goudse pijpenmakers en uithangborden van pijpenmakers in Museum Gouda** waarin alle na 1768 aangevraagde en verleende vergunningen ter sprake komen en samen met de uithangborden in Museum Gouda voorzien zijn van bedrijfsinformatie waarmee ze nauwkeuriger gedateerd kunnen worden.

Wat verder van huis komt een artikel van de Canadese archeoloog **Christian Roy** over een aldaar opgegraven zeldzame Franse figurale pijp, met als rode draad de firma **Fiolet, Courtois en de Eerste Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog**, waarbij de relatie tussen de families Fiolet en Courtois en de betekenis van de voorstelling op deze bijzonder pijp breed wordt uitgelicht. In **Drie onbekende manchetspijpen van Gambier** worden door **Arthur van Esveld** een aantal bijzonder vormgegeven manchetspijpen van deze Franse fabriek besproken.

Het laatste artikel van dit jaarboek **Pijpenrekken van de firma Tichelaar in Makkum, circa 1890-1950**, is van de hand van **Henk van Assema**, die alle bekende pijpenrekken van deze bekende fabriek in Makkums blauw behandelt.

We hopen dat u ook dit jaar veel lees- en kijkplezier ondervindt met het jaarboek en dat het aanzet tot verder onderzoek en verbreding van onze kennis over de tabak en de historie van de kleipijp.

Ewout Korpershoek
Bert van der Lingen

Pijpen van Adrianus Fransz. en Frans Simon Sparnaaij uit een stort aan de Kattensingel in Gouda en losse vondsten

Ruud Stam, Freek Mayenburg en Aad Kleijweg

Clay pipes by Adrianus Fransz. and Frans Simon Sparnaaij from a pipe makers' waste on the Kattensingel in Gouda and loose finds

Pipes from Sparnaaij were found in a factory refuse dump in Gouda on the Kattensingel and other dumping grounds in Gouda. These pipes provide new knowledge about the production and assortment of Adrianus F. and his son Frans S. Sparnaaij. This is interesting as no catalogues of this firm are known. Sparnaaij was one of the most important pipe makers in the 19th century in Gouda. Adrianus and Frans were also the owners of several other enterprises in Gouda, like a pottery (de Spansteenvorm), a Yarn factory, a basketry, and a tobacco factory. Frans Sparnaaij also opened a business office in Rotterdam and started producing pipes with the text 'in Rotterdam' on the bowl or on the stem to avoid the rules of the Gouda pipe makers guild. He also had during seven years a shipping company in Rotterdam, a trade office for tobacco and he was a stockholder in a telegraph company. Father and son Sparnaaij belonged to the richest residents of Gouda. Among the pipes Sparnaaij produced are also those with MILL and MILL STRAND on the bowl for a London trade company. In total 87 different pipes have been identified as Sparnaaij pipes. The article also provides information about the dating of these pipes.

Over de pijpen die door de verschillende pijpenmakers in de 19e eeuw op de markt gebracht zijn is nog niet voldoende bekend. Het is dan ook een uitgelezen kans, als er een goede stort ontdekt wordt, om meer over het assortiment van een individueel bedrijf te leren. Van F. S. Sparnaaij is geen catalogus bekend, maar hij behoorde wel, samen met de bedrijven van Prince, Van der Want en Goedewaagen, tot de vier belangrijkste pijpenmakers in het midden en eind van de 19e eeuw.

Wat de determinatie van pijpen uit de tweede helft van de 19e eeuw extra lastig maakt is dat op veel pijpen geen merken gestempeld zijn. Een deel van de toen geproduceerde pijpen werd voorzien van de naam van de pijpenmaker op de steel. Tegen het eind van de 19e eeuw werden ook veel etiketten gebruikt, die bij bodemvondsten natuurlijk niet meer worden teruggevonden. Hierdoor is de kennis over welke pijp aan welke pijpenmaker, uit de tweede helft van de 19e eeuw, moet worden toegeschreven beperkt.

De voormalige collectie van Lia Schouten (thans collectie Freek Mayenburg) biedt een interessante mogelijkheid om de pijpen van Adrianus Fransz. en zijn zoon Frans Simon Sparnaaij verder te leren kennen. In haar collectie zijn van deze pijpenmakers pijpen aanwezig die gevonden zijn in een stort aan de Kattensingel in Gouda, maar ook verschillende losse vondsten die met zekerheid aan deze Sparnaaij-bedrijven kunnen worden toegeschreven. Ook Bas Konijnendijk en Andy de

Bruijn hebben in de stort aan de Kattensingel pijpen gevonden, die in de inventarisatie zijn meegenomen. Eveneens zijn in dit artikel losse vondsten van andere verzamelaars geïnventariseerd en beschreven.¹ Hierdoor ontstaat er een breder beeld van wat door A. F. en F. S. Sparnaaij geproduceerd is.²

De familie Sparnaaij

Adrianus Fransz. en zijn zoon Frans Simon Sparnaaij zetten hun pijpen niet alleen in Nederland af maar hadden ook een aanzienlijke export. In het artikel in het Jaarboek 2023 over de Goudse pijpennijverheid in het begin van de 19e eeuw is al veel over het bedrijf van A. F. en F. S. Sparnaaij opgenomen.³ Vader en zoon Sparnaaij waren niet alleen pijpenmakers maar waren tevens ook handelaren in pijpen en zij hadden daarnaast ook andere bedrijven. Ook handelden zij in huizen.

Adrianus Fransz. Sparnaaij (werkzaam 1814-1859) is geboren in 1793. Zijn ouders waren Frans Sparnaaij (pijpenmaker 1792-1797 en 1810-1832) en Emmigje Bloed (een dochter van de pijpenmaker Joost Bloed sr. en Grietje van IJzendoorn). Adrianus Fransz. is in 1813 getrouwd met Lena Turijn. Hij was toen nog pijpenmakersknecht. De broers van Adrianus Fransz. waren Joost Fransz. Sparnaaij (pijpenmaker van 1816-1880) en Simon Fransz. Sparnaaij (pijpenmaker van 1819-1846). De zoon van Joost Fransz. was Thomas Sparnaaij die van 1861 tot 1883/1885 ook pijpenmaker was.

Een oude verzameling tabakspijpen uit 1860-1890 en de meterpijp overtroffen

Bert van der Lingen

An old collection of clay-pipes from 1860-1890 and a pipe longer than 1 meter

Recently, a large box containing 36 (fragments of) clay pipes was presented for examination. The box had been stored away for at least 50 years after the passing of it's first owner, 'a collector of various antiquities.' The collection of pipes that is stored in the box is extremely interesting as most of them are complete, long stemmed pipes dating to an earlier period than similar known or comparable examples. Many of the models were previously unknown, or not published before. One unique pipe has a total length of 113 cm and is the longest pipe that is known to be manufactured in the Netherlands. The collection consists of pipes made by the companies P. Goedewaagen (21 pieces), Van der Want (8), Jan Prince & Cie (1), Van Duin (1), F. S. Sparnaaij (2) and Johannes Maartensz van Zutphen (3). The collection also contains two large model pipes, so called 'display' or advertising pipes.

Inleiding

Onlangs werd een grote kist met 36 (fragmenten van) lange kleipijpen en twee korte pijpmodellen (afb. 1) aangeboden voor onderzoek. De kist heeft minimaal vijftig jaar op een zolder gestaan en is na het overlijden van de eerste eigenaar, 'een verzamelaar van allerlei antiquiteiten' bij een van de kinderen op zolder terecht gekomen. Toen de kinderen van de verzamelaar klein waren speelden ze soms met de lange breekbare pijpen, uiteraard nog onbekend met de historische waarde van dit 'speelgoed'. Mede hierdoor zijn een aantal van deze pijpen gebroken, maar vrijwel alle fragmenten zijn nog aanwezig.

De verzameling is interessant, niet alleen omdat het voornamelijk complete pijpen betreft, waardoor aanvullende informatie over deze producten beschikbaar komt, maar vooral omdat ze uit een vroegere periode dateren dan de reeds bekende en/of vergelijkbare exemplaren. Van de meeste pijpen in deze groep was nog niet eerder een compleet exemplaar of bodemvondst bekend. Uniek is een pijp die, met een totale lengte van 113 cm, vanaf nu de titel 'langste kleipijp in Nederland' mag dragen en het record breekt van de bekende 'meterpijpen' die tot nu toe beschouwd werden als de langste ooit geproduceerde kleipijpen in ons land.

Afb. 1. De groep van 36 pijpen met rechts onder de lange Sparnaaij pijp van 113 cm. De 3e en 4e pijp van rechtsonder zijn twee zogenaamde 'meterpijpen' van Johannes Maartensz. van Zutphen (1831-1867) met een totale lengte van 95,5 cm.

De economische ontwikkeling van de pijpennijverheid in de tweede helft van de 19e eeuw in Gouda. Een andere oriëntatie

Ruud Stam

The economic development of the pipe industry in the second half of the 19th century in Gouda. Another orientation

The mental change in the middle of the 19th century, due to the perception that everyone could take his own destiny in his own hands, led to a new view on entrepreneurship among the pipe makers in Gouda. The pipe makers became aware of the importance of marketing and renewal of the assortment. Short after 1850 an explosion of new types of pipes was the result of this new perception. These mainly short pipes fitted the demand of people in that time. The export increased strongly in the period 1850-1870 mainly due to the needs of the workers in industry in Amerika and England. Strong competition from pipes from the Westerwald and Scotland reduced export in the period thereafter. At the end of the 19th century the production diminished and reached a lower but stable level. The decreasing control of the guild and the allowance to use more different marks was helpful for better results of the Gouda pipe makers. This also led to the concentration of the production in bigger enterprises. Better prices led to higher wages and better social circumstances for the workers in the pipe industry.

De toestand van de Goudse pijpennijverheid was tegen het midden van de 19e eeuw slecht. Zowel voor de meeste bedrijven als ook voor de werknemers van deze bedrijven was er rond 1850 weinig zicht op verbetering.¹ In de tweede helft van de 19e eeuw ontstond er echter veel meer perspectief en van een deel van de bedrijven nam de omvang fors toe. De vraag hoe dat gekomen is staat in dit artikel centraal. Een aantal factoren worden benoemd waardoor deze verandering gerealiseerd is.

1. De mentale omslag in het begin van de tweede helft van de 19e eeuw

Als gevolg van de industriële revolutie, die aanvankelijk vooral in de ons omringende landen plaatsvond, werden mensen er zich bewust van dat over de werkelijkheid en de toekomst anders gedacht kon worden dan op de traditionele manier van denken. Dit maakte veranderingen mogelijk. Al vroeg in de 19e eeuw ontwikkelde de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer een andere manier van kijken naar de werkelijkheid. Het belang van zijn filosofische opvattingen was dat mensen zich beseften dat zij hun eigen lot in hun eigen hand konden nemen.² Dit had grote gevolgen in heel Europa. Overal in Europa waren er in 1848/49 rellen en opstanden, behalve in Nederland waar Koning Willem II zich op tijd besepte dat een grondwetswijziging noodzakelijk was om de bevolking en het parlement meer zeggenschap te geven. Ook ontstond het gevoel dat de wereld beter gemaakt kon worden door

nieuw ondernemerschap en door nieuwe uitvindingen. Dit was precies wat in de eerste helft van de 19e eeuw als besef bij veel Nederlandse ondernemers ontbrak. Als gevolg van het nieuwe bewustzijn dat de mens zelf vorm kon geven aan zijn toekomst, stonden in de tweede helft van de 19e eeuw de Nederlandse en Europese kranten vol met berichten over nieuwe ontwikkelingen, zoals nieuwe machines, nieuwe bruggen, nieuwe spoorwegen en patenten.

De Eerste Industriële revolutie was in Nederland pas rond 1850 begonnen. Dit in tegenstelling met Engeland waar deze driekwart eeuw eerder begon. Ook in België begon de industriële revolutie een halve eeuw eerder dan in Nederland en ook in Duitsland en in Frankrijk was het decennia eerder dat deze ontwikkeling ontstond. Op de eerste Wereldtentoonstelling in 1851 maakte Nederland dan ook een beschamende indruk. Veel was er niet te zien bij de Nederlandse inzending.³

Na de Franse Revolutie was het tot 1830 vooral de landbouw die de economische vooruitgang trok.⁴ Rond 1848 waren de handel met het buitenland en de visserij zieltoegend en ook de exploitatie van de koloniën leverde bar weinig op. Scheepswerven deden alleen nog onderhoudswerkzaamheden.⁵ Tussen 1830 en 1848 werd Nederland dus geplaagd door stagnatie en in de jaren 1849-50 door hoge voedselprijzen door misoogsten, waardoor

Vergunningen voor uithangborden verleend aan Goudse pijpenmakers en de uithangborden van pijpenmakers in Museum Gouda

Bert van der Lingen

Permits for signboards granted to Gouda pipe makers and the signboards of pipe makers in Museum Gouda

As early as the sixteenth century, there was a proliferation of signboards that hung too far over the street and regulation was considered necessary. The fact that laws were constantly being issued to limit nuisance seems to indicate that people were not taking the rules very seriously. In the first half of the eighteenth century, several cities eventually banned the use of signboards that hung from brackets on the facade of buildings. In 1768 an ordinance concerning the signboards in the city of Gouda was issued. The owners of houses and warehouses were given eight years to remove their signs. They had to be gone before 1776. New signboards were only allowed with a permit from the municipality and had to hang flat against the facade. Until 1794 a total of 247 people were given permission to hang a signboard, including 26 pipe makers. Permits for pipe makers' signboards were sometimes revoked by municipal authorities. This often had to do with the unlawful use of pipe makers marks. The Museum Gouda collection contains eight signboards from Gouda pipe factories, mainly from the nineteenth century. As far as we know, these are the only surviving signboards of pipe makers. In this paper, these signboards are described and supplemented with company information.

In de collectie van Museum Gouda bevinden zich een aantal bijzondere uithangborden die afkomstig zijn van Goudse pijpenmakerijen uit de negentiende eeuw. Een enkel bord dateert mogelijk nog uit de late achttiende eeuw. Voor zover bekend zijn dit de enige bewaard gebleven uithangborden die uithingen bij pijpenmakers.

In dit artikel zijn de uithangborden, met daarop de namen, producten en merken van de betreffende pijpenmakerijen, samengebracht, beschreven en aangevuld met enige bedrijfsinformatie. In het Streekarchief Midden-Holland is aanvullende informatie aangetroffen met betrekking tot regelgeving en in de daar aanwezige kamerboeken zijn alle verleende consenten of vergunningen voor het plaatsen van uithangborden opgezocht en overgenomen. In de kamerboeken worden ze afwisselend aangeduid als uithangbord, winkelbord, neringbord, plat bord of simpelweg bord.

Hieronder worden alleen platte houten borden, die weinig schuin of vlak tegen de gevel of luifel werden geplaatst, beschreven. Vroeger hadden veel huizen en winkels aan de straatzijde licht omhooglopende luifels of afdakjes. Inmiddels zijn die vrijwel geheel verdwenen.

Afb. 1. Schuin tegen de gevel geplaatst uithangbord 'De Tabakshandel' van D. F. van Dijl in Dordrecht, 1900-1921. Dit bord hangt nu in Gouda boven de tabakswinkel van Van Vreumingen. Regionaal Archief Dordrecht 556_1292.

Het merkwaardige verhaal van een zeldzame Franse figurale pijp die op Canadese bodem is gevonden: Fiolet, Courtois en de Eerste Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog

Christian Roy¹

The peculiar story of a rare French figural pipe unearthed on Canadian soil: Fiolet, Courtois and the First Italian War of Independence

The discovery of a remarkable stub-stemmed pipe in a latrine pit abandoned in the early 1870s on the site of the Sainte-Hélène Island fort, in Montréal (Québec), has raised a number of questions, not only about its potential manufacturer and patent holder, but also about the symbolism it expresses and its dating. As this pipe model did not feature in any known manufacturers' catalogues or museum collections, we first turned our attention to private collections and patents of invention to gain further insight. Subsequently, two formerly unpublished documents came to confirm that the Montréal figural pipe had indeed been produced by Fiolet in Saint-Omer, while indicating that the original patent holder, Théophile Louis Courtois, was acquainted with Louis Fiolet and had most likely granted him the use of his invention. Finally, an analysis of the decorative motifs adorning this smoker's article, whose symbolism recalls the First Italian War of Independence, made it possible to identify its most probable sources of inspiration, in order to get a deeper understanding of its meaning and to date it more accurately. The full article is available in the English and French language at www.tabakspijp.nl/publicaties/pkn-publicaties/jaarboek-2024-digitaal

De vondst van een opmerkelijke pijp met een insteekkop in een latrine, die in het begin van de jaren zeventig van de 19e eeuw op het terrein van het fort Sainte-Hélène Island in Montréal (Québec) werd achtergelaten, heeft een aantal vragen opgeroepen. Niet alleen over de mogelijke fabrikant en patenthouder, maar ook over de symboliek van de voorstelling op de gevonden pijp en over de datering. Omdat dit pijpmodel in geen enkele bekende fabrikantencatalogus of museumcollectie voorkomt, richtten we onze aandacht eerst op privécollecties en octrooien. Uit twee niet eerder gepubliceerde documenten bleek dat de figurale pijp uit Montréal inderdaad door Fiolet in Saint-Omer is gemaakt en dat de oorspronkelijke octrooihouder, Théophile Louis Courtois, Louis Fiolet kende en hem waarschijnlijk had toegestaan om zijn uitvinding te gebruiken. Tot slot maakte een analyse van de decoratieve motieven op de pijp, waarvan de symboliek herinnert aan de Eerste Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog, het mogelijk om de meest waarschijnlijke inspiratiebronnen te identificeren, om zo een beter begrip te krijgen van de betekenis van de voorstelling op deze pijp en om deze pijp nauwkeuriger te dateren.

De archeologische opgravingen die in het begin van de jaren 2000 werden uitgevoerd op de militaire site van het eiland Sainte-Hélène (BjFj-84) in Montréal, Québec, hebben het rijke erfgoed van de verdedigingswerken, die van 1820 tot 1870 door het Britse leger werden bezet, grotendeels bevestigd en hebben een aanzienlijk aantal artefacten opgeleverd.² Onder de opgegraven voor-

werpen en de talrijke kleipijpen die ter plaatse werden gemaakt of uit Groot-Brittannië werden ingevoerd, viel een goed gemaakte manchetpijp op, niet alleen door zijn ongebruikelijke vorm en ingewikkelde versiering, maar ook door de expliciete aard van sommige andere attributen (BjFj-84-16E12-123). De naam van de fabrikant en het ontwerp motief van deze figurale pijp waren archeologen tot nu toe ontgaan, maar recent onderzoek heeft antwoorden gegeven op de vragen die deze vondst oproep.

Het fort op Sainte-Hélène Island werd vanaf 1819 door Britse troepen gebouwd op een klein eiland in de St. Lawrence rivier tegenover Montréal (afb. 1). Het was bedoeld als wapen- en munitiedepot en het was gebouwd om te voorkomen dat vijandelijke schepen het enige kanaal naar de stad, waarvan de wallen onlangs waren geslecht, zouden gebruiken.³ Naarmate de politieke spanningen in de loop der jaren toenamen, ondergingen de militaire installaties enkele wijzigingen en toevoegingen door de bouw van nieuwe faciliteiten en wijzigingen aan de oorspronkelijke structuren. Aan het begin van de jaren vijftig van de 19e eeuw bestond het fort op het eiland Sainte-Hélène, dat plaats bood aan 600 personen, uit een kazerne, een arsenaal, twee kruitmagazijnen, verschillende opslagplaatsen en magazijnen, werkplaatsen, een bunker en een ziekenhuis. Daarnaast werden er in deze periode een aantal bijgebouwen gebouwd, zoals een washuis, een groentekelder en nieuwe beerputten, voor gebruik door officieren en vrouwen van

Drie onbekende manchetspijpen van Gambier

Arthur van Esveld

Three unknown socketed pipes made by Gambier

This article describes three different pipes which have the Gambier mark, but are previously unknown. They are not present in any of the known Gambier catalogues and do not have a model number as is the case with most Gambier products. The three pipes are richly decorated and the closest resemblance to similar models and decorations can be found in a 1843 catalogue from Saillard-Ainé, a French wholesale supplier of tobacco articles.

Een recente aankoop van een onbekende pijp van Gambier die qua stijl lijkt te passen bij twee andere pijpen in mijn collectie was aanleiding om dit artikel te schrijven. De meeste Gambierpijpen zijn voorzien van een vormnummer dat in de mal gegraveerd werd. Aan de hand van dit vormnummer kan meestal vrij gemakkelijk de naam van het ontwerp achterhaald worden met behulp van de bekende catalogi en nomenclatuurlijsten. Er zijn echter ook pijpen door Gambier op de markt gebracht waarvan het vormnummer en de naam onbekend is. Dit kwam in de eerste helft van de 19e eeuw vaker voor dan in de latere periodes waarin Gambier actief was.

In een aantal gevallen zijn deze pijpen gemaakt naar aanleiding van een onderwerp dat gedurende een korte tijd veel belangstelling kreeg door publicaties in kranten zoals politieke onderwerpen of theatervoorstellingen. Enkele voorbeelden van dergelijke pijpen waarvan de vormnummers onbekend zijn en die ook niet afgebeeld werden in een catalogus zijn: Général de Lamoricière (bekende generaal die Abd-El-Kader in 1847 gevangen nam en ook een bekend tegenstander was van Napoleon), Orsini (aanslagpleger op Napoleon III), Ledru Rollin (bekend politicus en in 1848 presidentskandidaat), Armand Barbès (bekende revolutionair), Titi le Talocheur (bekend personage in een Parijs theaterstuk)¹ en Robert Macaire (personage uit theaterstuk L'Auberge des Adrets). Deze pijpen dragen alleen het JG-merk. De tekst 'Gambier a Paris' die we op de meeste Gambier pijpen in reliëf aantreffen mist op deze pijpen. Net als het ontbreken van een vormnummer komt dit vaker voor in de eerste helft van de 19e eeuw.

De pijpen die in dit artikel beschreven worden zijn niet te koppelen aan een bekende actualiteit uit de 19e eeuw en daardoor moeilijker te dateren en van een naam te voorzien. Het gaat in dit geval om pijpen zonder uitgebeelde personages. De drie pijpen in dit artikel hebben verticaal geplaatste ketels in verschillende vormen die gedecoreerd zijn met onder andere planten en dieren. Bij deze pijpen is boven de decoratie een versmalde, gladde rand aangebracht die geschikt is om een deksel of vonkenvanger op te plaatsen.²

Beschrijving van de drie onbekende pijpen

De eerste pijp (afb. 1a-c) is een manchetspijp met een schuin geplaatste oplopende steel waarvan de verticale ketel cilindrisch is en de onderzijde vlak is. De steel en ketel hebben een boomschorsdecor en rondom de ketel zijn langs de onderrand in elkaar gevlochten takken, ranken of wortels op een houtnerfmotief aangebracht. De ketel is verder versierd met bloemen, waaronder rozen. Op enkele elementen van de decoratie is email aangebracht in vier kleuren. De bovenste drie millimeter van de ketel is versmald met een gladde rand om een dekseltje of vonkenvanger op te klemmen. Op de vlakke onderzijde is het JG-merkje aangebracht. Er is geen merknaam of vormnummer aanwezig. Hoogte van de ketel is 4,4 cm en de lengte van de steel inclusief manchetspijp is 2,5 cm.

De tweede pijp (afb. 2a-c) uit deze groep is een manchetspijp met een gebogen oplopende steel. De verticaal geplaatste ketel is conisch en loopt naar onderen uit in een punt. De ketel is voorzien van scherpe, horizon-

Pijpenrekken van de firma Tichelaar in Makkum, circa 1890-1950

Henk van Assema

Pipe racks from the Tichelaar company in Makkum, circa 1890-1950

The ceramic activity of the Tichelaar family from Makkum has a special continuous history. It has been known since the end of the sixteenth century that members of the Tichelaar family were active in the clay processing industry, starting in tiling. The family also operated a pottery from the late 17th century until the present day. Important product innovations were implemented in the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century (1870-1910). Part of the innovations was the limited production of medium and large earthenware pipe racks. The pipe racks, which were a subordinate product to all other earthenware products, were all painted in so-called Frisian or Makkum blue. In the period from approximately 1890 to approximately 1950, fourteen different decors could be traced on two models of marked pipe racks. All have rural decorations.

Inleiding

De keramische bedrijvigheid van de familie Tichelaar uit Makkum kent een bijzondere aaneengesloten geschiedenis. Al uit het eind van de zestiende eeuw is bekend dat leden van de familie Tichelaar actief waren in de klei verwerkende nijverheid, het zogenaamde tichelwerk. Ongeveer vanaf 1675 werd door de familie ook de plateelbakkerij bedreven. Het bedrijf groeide uit en verwierf een belangrijke plaats in de Friese en landelijke aardewerkproductie. In 1960 ontvingen zij, bij het 300-jarig bestaan, het predicaat Koninklijk. In feite was het bedrijf dus al veel langer actief. In de tweede helft van de negentiende eeuw en begin van de twintigste eeuw (1870-1910) zijn belangrijke product vernieuwingen doorgevoerd. Uit deze periode zijn in het bedrijf een modellencollectie alsmede schetsboeken bewaard gebleven die het mogelijk maakten om de geringe productie van middelgrote en grote aardenwerken pijpenrekken en beschilderde pijpen te dateren en met enige zekerheid te voorzien van de naam van de schilder.

De pijpenrekken, die een ondergeschikt product waren van alle andere producten van aardewerk, waaronder tegels, zijn allen geschilderd in zogenaamd Fries blauw/Makkums blauw en worden tot op de dag van vandaag in de volksmond nogal eens verward met Delfts blauw. Tot

nu toe zijn veertien verschillende (gemerkte) decors op pijpenrekken getraceerd. De pijpenrekken, die in twee modellen zijn gemaakt, hebben allemaal landschapjes als decoraties. De meeste dateren vanaf circa 1890 tot ongeveer 1925.

Historie Tichelaar

Vanaf het eind van de zestiende eeuw tot het eind van de zeventiende eeuw had de familie Tichelaar een tichelbakkerij ofwel steenbakkerij.¹ In 1675 ontving Freerk Jans zijn moederlijk erfdeel van 5.125 Carolus guldens, een aanzienlijk bedrag in die tijd. In dat jaar was hij ook getrouwd met een vrouw uit Makkum. Hij had het geld nodig voor de aankoop van ‘*Seekere Calckwerck bestaande uit vier ovens met een laschhuys sampt leedige plaetse, staande en gelegen aen de Zuydkant van de Groote Zylroede te Maccum*’. Zijn huwelijk was mogelijk de reden dat hij zich in Makkum vestigde en daar zijn bedrijf begon. In 1675 voegde hij ook ‘tichelaar’ toe aan zijn handtekening als aanduiding van zijn beroep.²

Aan het eind van de zeventiende eeuw begon de familie een gleibakkerij en startte de productie van fijn keramische producten waaronder tegels en schotels. Freerk Jans Tichelaar overleed omstreeks 1706. Uit een in-

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs
en het Hendrik Muller Fonds (www.mullerfonds.nl)

www.tabakspijp.nl

VAN GOUDSCHEPIJPEN
IDE MODELLEN. *J. van Baalen*